

A, Á

acat, aszat J: bogáncsszerű tüskés gyomnövény; *Cirsium*.

A XVI. században Fuchsius munkájának (1542) magyar bejegyzései között az *aszat*, *niül pare* a 'Sonchus aspera' neveként bukkan föl. Baróti Szabó Dávid 1779-ben kiadott Paraszti majorság című művében, majd Kisdéd szó-tárában 1784-ben az *aszat* 'gyom, hasztalan fű', az *aszomány* 'bizonyos fű' jelentésű. 1794-ben (Takáts), majd 1807-ben (Márton J. szótára) szerepel ismét. Kassai Józsefnél (1833) *aszott*, Ballagi Mór szótárában (1867) *aszag*, *aszat*. Alakváltozatai a nyelvjárásokban a tájszótárak (MTsz., ÚMTsz., SzegSz.) adatai szerint: *aszat* (Hont megye, Sopron és Vas megye, Tisza és Ipoly mentén), *acat*, *aszot* (Vas megye, Vésztő, Jászládány, Berettyóújfalu), *aszott* (Hugyag, Alföld, Órség, Kemenesalja, Szilágyság, Vas megye), *acat* (Alföld); származékai: *oszatka* (Zemplén megye), *aszotka* (Debrecen, Tiszavasvári, Tiszabercel) kicsinyítő képzővel, *aszatöviss* (Udvarhely), *oaszött* (Alsóőr), *oaszott* (Órisziget). *Acat-kóró* a növény szára. Az *aszatos* szó azt a vetést jelenti, amely telve van gazzal, az *acatolás* az ilyen gyom irtása; az *aszag* 'szemét, holmi aszott gyimgyom' jelentésű 1862-ben (CzF.). A Pallas lexikon (1893) szerint az *aszott*, N. *acat* igenéből főnevesített növénynév. Az *aszik* ige származékaként magyarázták többen is, ám a terminus szláv jövevényszavunk. (Csak az *aszott* és az *aszomány* alakváltozat jött létre ebből az igéből, mégpedig népetimológiai átalakítással.) Már a CzF. szótár említi a cseh és szerb *oszek* elnevezést. Továbbá bolgár, szlovén, szlovák és orosz megfelelői vannak hasonló jelentéssel. A szláv 'hegye, éle valaminek' jelentésű *os-* tő származékai. A magyarban az *acat* alakváltozás affrikálódással keletkezett.

A mai nemzetségnév, a *Cirsium* ógörög eredetű növénynév, tüskés növényt jelöltek vele. A Dioszkuridésznél szereplő görög *kírszion*, a Pliniusnál olvasható latin *cirsion* a 'visszér' jelentésű görög *kírszosz*, *krisszosz* szó alapján jött létre, és arra utal, hogy a jelölt növény a visszeres lábú betegek gyógyszere volt.

Az *acat* német neve *Kratzdistel*, azaz 'karcolóbogáncs'.

Számos népnyelvi elnevezése van nyelvünkben az *acat*nak; egyes vidékeken *gordon*, *juszop*, másfelé *zablapu*, *zabtöv*is a neve, de hívják (tévesen) *mácsonyának* is, a Csallóközben *mácsonyatüske*, a Szigetközben egyszerűen *tüske*. Diószegi Sámuelnél *bárcs* (OrvF.). A tüskés szántóföldi gyomnövény jelölőjeként Erdélyben egész sor heteronima használatos, többnyire szóföldrajzi egységekbe tömörülve: *acat*, *szúrós acat* Nagyszalontán és a Bánságban, illetve keleten Gyergyóban és Moldvában, *töv*is, *töv*isburján, *töv*isvirág, *búzatöv*is, *muszkatöv*is az Érmelléken, Szilágyságban és Kalotaszeg nyelvjárásaiban. A *nyershegyes* Bihar északi részén, a *szúróka* a Szamosháton terjedt el. A *csipke*, *csipkevirág* Háromszéken és Csíksban, a *gécsa* Bihar déli felében alkot zárt földrajzi egységet. A *bojtorján*, *szúrós bojtorján* és a *bogáncs*, *bogáncsvirág*, *bogáncskóró* szórványosan bukkan fel. A Maros és

Küküllők vidékén elterjedt a románból átvett *palanyida* is. Szintén a románból való a *szkáj*, *szájka* és *kovrádzs*. Erdélyben nevezik még állatneves összetétellel is: *szamárcsipke* (R. 1899: Nyr. 28; N. Szabó–Péntek: Csíkszentimre I MNy. 4: Réty I Népismlolg. 4: Gyimesbükk I Ethn. 87: Háromszék, Árapatak), illetve *szamárszűrő* (N. Szabó–Péntek: Gyergyószárhegy) néven ismert a mezei aszat. A csipke utótag magyarázatát lásd a *csipkebogyó* szócikkében. A *szamártővis* 'Cirsium vulgare' jelentéssel a népnyelvben Erdélyben (Szabó–Péntek: Gálospetri I Vajkai: Borsa) használatos. Ez a tüskés, szürke, igénytelen, különösen szűrős növény nevét onnan kapta, hogy legfeljebb számartakarmányként hasznosítható. A németben szó szerinti megfelelője az *Eselsdistel*. Vas megyében a Cirsium vulgare *farkastüske* (R. 1896: Pallas, 1911: Nsz.), az *ökörlevél* 'Cirsium canum' Bánffyhu nyadon használatos nyelvjárási név. Szintén ez a növény az *ökörnyelv* Erdélyben (Péntek–Szabó: Gyerővásárhely, Inaktelke, Nádasdaróc, Szucság). A német R. *wild Oschsenszung*, *Scharfochsenszung* (Erlanger Herb.), *Ochsenszungenkraut* 'ua.', *Ochsenszunge* (DWb.) és a magyar név szó szerint egyezik. Tükörszóval állunk szemben a román *limba boului* 'Cirsium canum', a cseh R. *wolowy yazyk plany* 'ua.', lengyel R. *wolowy ieyzk* 'ua.', szlovák *planý wolový jazyk* (szó szerint a Márton József művében szereplő *vad ökör nyelv fű* megfelelője), *wolový gazýček* esetében is, és ezeket nem a különböző nyelveket beszélők gondolkodásának analóg volta hozta létre. Mind a latin *buglossos* 'nagy nyelvű, tulajdonképpen ökörn nyelvű' szóra vezethetők vissza. Már Pliniusnál olvasható a *buglossos* növénynev, mely a Dioszkuridésznel is szereplő görög *bouglossosz*, *bouglosszon* 'ua.' (< görög *bousz* 'tehén, ökör' és *glossza* 'nyelv') átvétele. A középkori fűvészeknél szerepel a latin *lingua bovis* is. Az elnevezés alapja a növény érdes, durva és nyelv alakú levele.

Gabonában gyakran nagyon elszaporodik, bóbítás magjáról könnyen és nagymértékben sokasodik. Ha sűrűn nő, a vetést egészen elnyomja, a kérébe kötözéskor kellemetlenül szúr. A fészkesek családjába tartozó hatalmas nemzetség mintegy százház fajjal. Legelterjedtebb a *mezei aszat* 'Cirsium arvense' és a *közönséges aszat* 'Cirsium vulgare'. Az Ethnographia 1892. évi évfolyamában az olvasható, hogy Vas megyében a haszontalan gazt fiatal teheneknek szokták kigyomlálni. De adják Erdélyben baromfinak is, erre bizonyíték a Cirsium canum *pipehízlaló* neve (N. Szabó–Péntek: Sóvárád). Ott hasznos növény ebből a szempontból, a háziszárnyasokkal etetik.

A *mezei aszat* az egyik leggyakoribb gyomnövényünk. Gyökértarackjaival 3 méter mélyen is behatol a talajba. Ezért az *ördöggyökér* névvel illetik. A gyökér rügeiből hajt ki a legkeményebb telek után is. Kétlaki növény, június közepétől egészen októberig hajtja virágait, levelei tövises fogasak. Mintegy ötezer bóbítás kaszattermésének nagy részét élősködő lárvák pusztítják el. Marad azonban éppen elég mag így is, amely ejtőernyő módjára messzire repül. Vegyszerekkel és mélyszántással nagy nehezen kipszűthető. Korábban a gabonatóblákból egyenként irtották, „böködték” egy egyszerű szerszámmal, a „tüskeböködővel”. A *halovány aszat* 'Cirsium oleraceum' sápadt, puha felleveleiről kapta nevét. Nedves rétek, lápok, árkok, patakparti növényzetek, ligeterdők növénye. Rétekben nedvességjelző. A *medvesaláta* 'Cirsium erisithales' (N. Népismlolg. 4: Gyimesbükk) az enyves acat nyelvjárási társneve Erdélyben.

acsalapu J: nagy levelű, vörös fürtös virágú hegyi gyógynövény; *Petasites hybridus*.

Az *acsalapu* elnevezés a magyarban nemcsak a *Petasites hybridus*-ra, de még legalább két másik botanikai taxonra is vonatkozik (*Petasites albus*, *Petasites kablikianus*), tehát népi nevei nem egy fajhoz, hanem a nemzetséghez köthetők (nem specifikus, hanem generikus nevek). A XVI. században bukkan fel a 'Tussilago' neveként (Fuchsius: *nagy keserw lapu*,

Acha Lapu). A XVII. században a Dioszkuridész művébe tett magyar nyelvű bejegyzések között szerepel az *acza lapu*. A Székelyföldön az *acsalapi* 'vizenyős helyeken termő, keserű lapuhoz hasonló növény' (MTsz.), az *acsalapu* Kolozsváron és Csengeren a 'Begonia rex.' (ÚMTsz.), Szatmár megyében a 'Petasites hybridus' (SzamSz.).

Az összetétel előtagja, az *acsa* (R. 1793: Földi; 1800, 1807: Márton J.) 'szitakötő' jelentésű. A növény a virágzás idején levéltelen, a száron csak pikkelylevelek vannak. Ezek emlékeztetnek a szitakötő szárnyaihoz. Tudományos *hybridus* fajnevének 'fattyú, nem valódi' a jelentése.

Petasites nevű növényről már Dioszkuridész is megemlékezett. Az elnevezés a görög *petászosz*ból származik, ami 'széles karimájú kalapot' jelent, a levél formájára utal. Az olasz etnobotanikai *capellaccio*, *capelocc*, *cappelletto*, *cavolaccio* neve (ME.) is 'kalap' jelentésű. Nálunk is nevezik *kalaplapunak*, *kalapfűnek*, *kalapos-szattyúnak*. Néhány vidékünkön hívják még *keserűlapunak*, *burdujlapunak*, *gálga-* vagy *gályafűnek*, sőt *mirigyfűnek*: a fészkesek családjának egyik nemzetsége. A moldvai csángó nyelvjárásban *kéttélán*, *képtélán* a *Petasites*, mely az azonos jelentésű román *căptălan* átvétele. Jávoroka Sándor művében *acsalapunak* nevezi (MF.). Régen nagy becsben állt a növény, német neve, a *Pestwurz* – tehát 'pestist gyógyító növény' – is ezt igazolja. Pápai Páriz Ferencnél szintén szerepel (1690), illetve Csapó József megemlíti a növénynek a borzalmas betegség elleni gyógyhatását. A ragadóbetegségek és számos egyéb nyavalya ellen javallja Veszelszki Antal és Zelenyák János is. Az erdélyi Szováta-Szakadátón „gennyes sebekre tesszük, hoty kiszeggye a gennyet”.

Rizómákkal vagy indával terjedő évelők. Elvirágzás után hatalmas leveleik, a lapulevelek jelennek meg a száron. Ezekből a gyerekek napernyőt vagy esernyőt készítenek. Bóbitáik elég magas száron fürtökben nőnek. Kúszó gyökereik gyorsan terjednek, nagy telepeket alkotnak. A gyöktörzs inulint, keser- és cseranyagokat, kevés illóolajat tartalmaz; gyógyszeripari nyersanyag. Teája köhögést csillapító hatású, asztmás görcsöket enyhít, illetve izzaszt, köhögéscsillapításra, torokgyulladás esetén öblögetésre használják. Köptető, fejfájást csökkentő szer. A növény friss levele különleg bőrbetegségek kezelésére alkalmazható, gyulladáások, kelések borogatására is jó.

Az *acsalapufőjítő vajvirág* 'Orobanche flava' elsősorban az *acsalapu* gyöktörzsén élőködik.

Az *acsalapu* összetétel utótagjára lásd még a *lapu* szócikkét.

áfonya J: hegyvidéki erdőkben tenyésző örökzöld levelű kis cserje, illetve ennek bogyója; *Vaccinium*. **kokojsza J:** (fekete) áfonya.

Szerepel a korai források sorában: Pápai Páriz Ferenc (1708: *afonnya*, *afonya*) és Baróti Szabó Dávid (1792) szótárában, Benkő Józsefnél (1781), Márton Józsefnél (1800), a Magyar Fűvész Könyvben (1807: MFűvK.), Kresznerics Ferencnél (1831) és Kassai Józsefnél (1833), továbbá a CzF. (1862) és a Ballagi-féle szótárban (1867). A nyelvjárásokban a következő alakokban fordul elő az ÚMTsz. szerint: *áfinya* (Magyarókereke), *háfina* (Felsővisó).

Ez a növénynevünk a román *áfină*, *afin* 'ua.' szó átvétele, mely a ruménba is átkerült: *jafyna*, *afena*. Összefügg a szlovák N. *hafera*, *hafira*, lengyel N. *afyna*, ukrán N. *afina* 'áfonya' jelentésű nevekkel. A magyar köznyelvbe az erdélyi nyelvjárásokból került, a növény termőhelye is főként a havasok vidéke Erdélyben.

Székelyföldi neve, a *kokojsza* (*kakojza*, *kukujza*) már 1816-ban olvasható Gyarmathi Sámuel szótárában, és közli az 1838-ban megjelent tájszótár (Tsz.), majd 1893-ban Szinnyei József tájszótára (MTsz.) is. A vörös áfonya bolgár *kokaznje*, *kokaz*, román *cocază* nevének

átvétele. A magashegyi (és a magyar nyelvterületnek a mai Magyarország határai közé eső részén csak a Kőszegi-hegységben élő) *Vaccinium myrtillus*, a fekete áfonya népi neve ritkábban a *kokojza*, viszont a jelenlegi magyar országhatárokon belül egyáltalán nem élő *Vaccinium vitis-idaea*, a vörös vagy piros áfonya neve gyakrabban a *kokojza* a székelyeknél.

Régebben hívták a Pallas lexikon szerint *fenyvesbogyónak*, a népnyelvben használatos még a *mohabogyó* és *havasi meggy*, *havasi eper*, valamint az idegen nyelvekből átvett *pozseborek*, *áfinya* és *borovnyica* neve.

Tudományos nemzetségeve, a *Vaccinium* Linné óta érvényes, mégpedig Bauhinnak az 1650-ben megjelent *Historia plantarum universalis* című művében olvasható régi leírása alapján: „*Oxycoccus sive Vaccinia palustris*”. A latin *Vaccinium* nemzetségnév egyébként Vergilius szóalkotása a latin *vacca* 'tehén' szóból. A *myrtillus* faji név [és a növény olasz *mirtillo* neve (ME.)] a latin *myrtus*, illetve olasz *mirto* növénynév kicsinyítő képzős alakja.

A hangafélék családjának egyik nagy nemzetsége mintegy százötven fajjal. Számos faj gyümölcse fogyasztható. A *vörös áfonya* örökzöld cserje. A piros bogyójú lápi növény, a *tőzegáfonya* (*Vaccinium oxycoccus*) nálunk ritkán, de előforduló, jégkori maradványfaj. A mai magyar országterületen csak a jégkorszak óta itt fennmaradt tőzeglápokban – tehát a közönséges lápoktól egészen eltérő vizes élőhelyeken – él. Nyugat-Európa országaiban a nagybogyójú *fürtös áfonya* fajtáit nagyobb mennyiségben termesztik, gyümölcséből savanykásan édes kompótot és lekvárt, bort, likórt készítenek. A gasztronómiában elsősorban vadhúsok fontos ízesítőszere a kellemes ízű, savanykás áfonyalekvár.

Erdélyben nyáron kézzel, illetve *áfonyafésűvel* vagy *kokojzaszedővel* szedik, kosárban, vederben vagy kéregkaszuban (vö. a *fenyő* szócikkben foglaltakkal) szállítják. Nemcsak gyümölcsét, hanem levelét és szárát (*kokojzakóró*) is felhasználják.

A fekete áfonya vasat, növényi savakat és tápsót tartalmaz. Összehúzó és erjedést akadályozó hatású. Az áfonyalevél a cukorbaj értékes gyógyszere. A szárított gyümölcs lázcsökkentő, hasmenés, vérhas és belső vérzés esetén ajánlható. Torokgyulladás, fekélyes szájpenész és fogínygyulladás kezelésére a bogyók főzetét használják.

agavé J: tövises, húsos levelű (trópusi) dísznövény; Agave.

A magyarnak nincs külön szava rá; noha egy időben a szaknyelvben előfordult a *manila-kender* kifejezés, ez nem került a köznyelvbe. Az *agavé* a franciából elterjedve nemzetközi szó lett. Többen latin–görög eredetűnek tartják szómagyarázatainkban. Végző forrása azonban csak látszólag a görög (a görög *Agaué*, *Kadmosz* leánya és *Pentheusz* mitológiai hős anyja, neve a 'nemes, ragyogó, fényes' jelentésű görög *agauosz* szóból keletkezett). Valójában a növény neve – származásának megfelelően – a mexikói indián *maguey* növénynévről vezethető vissza.

A növény Amerikából került át, a XVI. századtól kezdve említik az európai fűvészek. Ugyanakkor az ókori Rómát ábrázoló festők gyakorta viszik vásznukra, holott az ókori Róma idején ott ez a növény nem létezhetett.

A XVII. században Lippay György esztergomi érsek híres pozsonyi kertjében is nevelték, Lippay János, az érsek testvéröccse 1664-ben megjelent munkájában útmutatást is adott a – tévesen akkor még – *aloénak*, *tengeri téli zöldnek* nevezett növény ültetéséről, ápolásáról.

Az agavé hosszú életén keresztül csak egyszer virágzik és gyümölcsözik, azaz – a botanika szakkifejezésével – *planta hapaxantha pluriensis*. A XVI. században furcsa legendákat szöttek a virág életéről. Azt hitték, hogy a virágzat durranás közben pillanatok alatt emelkedik ki, pedig ez még saját tenyészhelyén is napokat vesz igénybe. Virágzásáról Linné és Goethe is írt. A virágzást gyorsítja, ha a növényt megsértik, gyengítik valahogyan, ilyenkor

az agávét sietve borul virágba. Minél hamarabb virágzik egy növény, annál korábban pusztul el, illetve minél későbbre tolódik virágzási ideje, annál hosszabb kort ér meg. Az *amerikai agávét* vagy *Manilkander* hosszú életéről a *százesztendőő áloé* nevet kapta. Nálunk csak dísznövény, Amerikában viszont, elsősorban Mexikóban fontos ipari növény. Nagy területen termesztik, a mexikóiak kedvelt itala, a pulque ebből készül. Ennek párlata a híressé vált tequila. A zsenge levelekből főzelékféle készül. Rostjaiból már az ősmexikóiak is készítettek papírt, melyre hieroglifákkal írtak. A lemezekre metszett virágszárak borotvafenyőre, a parafa helyettesítésére alkalmasak. Gyökerét hosszú ideig Európában is használták vérhaj ellen.

Levelei rózsamódra csoportosulnak, ezt az alakot az építészetben gyakran díszül alkalmazzák.

Linné csupán négy fajtát említette, ma a tudomány több, mint háromszáz sivatagi, félsivatagi fajtát ismeri.

A *szizál-agávét* 'Agave sisalana' leveleinek rostja hasznos alapanyag, neve *szizál*, *szizálkender*. A másik rostfélése a *henequen*, *mexikói szizál* vagy *yucatan-szizál*, melyet főleg a Mexikóban, a Yucatan-félszigeten termesztett Agave fourcryoidesből nyernek. A *szizál* amerikai indián szó, mely Yucatan egy régi tengeri kikötőjéről kapta a nevét. *Sisal* maja nyelven tulajdonképpen 'hideg vizek' jelentésű. A *szizál*fonalból készített kötelek sokkal rugalmasabbak, mint a kenderkötelek. Nagy szerepe van a világereszkedelemben a *bombay kender* vagy *kantalarost* nevű anyagnak, amelyet az Agave cantata szolgáltat. Elsősorban Jáván, a Fülöp-szigeteken és Kelet-Indiában ültetik.

Mexikóban, 1700 méter tengerszint feletti magasság alatti vidékeken termesztik az úgynevezett *snapsz-agávét*kat. Ezek nedvéből készítik a mescalt és a tequilát. A növényeken ejtett sebből kicsurgó folyadék mennyisége számunkra szinte elképzelhetetlenül nagy, például az Agave atrovirens egyetlen példánya 1000 liter nedvet is termelhet, s a napi „hozam” 4-5 liter körül lehet.

Az agávéfélék családjának *Yucca* nemzetségébe tartozik a dús virágzatú *pálmaliliom* 'Yucca filamentosa', melyet nálunk kertekben, parkokban sokfelé láthatunk, mert rendkívül díszes növény. Hosszú lándzsán kialakuló számtalan fehér virága hosszú ideig nyílik nyáron; sajnos különösen hajlamos a tetvesedésre. Sokfelé egyszerűen csak *jukkának* nevezik. A *jukka* szó haiti eredetű, ennek folytatása a spanyol *yuca*, amelyből létrejött a latin *Yucca*.

Dél-Európában az egyik legkedveltebb, igénytelen dísznövény. Emellett gazdaságilag is fontosak a pálmaliliomok, több fajuk leveleiből iparilag komoly értékű rostot, abból pedig rendkívül tartós kötél- és hálóféléket lehet fonní. A *Yucca aloifolia* húsos természeit gyümölcsként fogyasztják, több más faj virágaiból pedig ízletes saláta készíthető.

aggófű J: sárgás virágú gyomnövény; Senecio.

Már 1583-ban felbukkan Clusiusnál (NomPann.) a Senecio neveként az *aggó fiu*, *rontó fiu*. Tabernaemontanus művének 1731-es kiadásában a könyv végén szereplő „barbár nevek” között (Register der Kräuter auf allerhand barbarischer Sprache) bukkan föl az *aggó fiu*. Csapó Józsefnél 1775-ben *aggo-fü*. Földi János 1793-as írásában „a' Görög és Deák Nyelv példája szerénti... Öszvetett Növény Neveink” sorában említi az *aggófű* terminust. Veszelszki Antal 1798-ban kiadott könyvében és 1813-ban Diószegi Sámuelnél (OrvF.) szintén szerepel az *aggófű*. 1862-ben (CzF.) *aggófű*, *aggó üszögőr*, 1867-ben Ballagi Mór szótárában *aggó*, 1909-ben Graumann Sándor növénynevszótárában pedig *aggófű*, *aggó üszögőr*, illetve *üszökér*, *rontó fű*, *keresztű* a 'Senecio vulgaris'. *Szent Jakabfű* neve is volt